

УДК (477)51.74(091)

М.Ю. БУРДІН, Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПОПЕРЕДНЬОГО СЛІДСТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 60-Х–80-Х РР. ХІХ СТ.

Ключові слова: органи попереднього слідства, Правобережна Україна

Конституція України гарантує захист людини, її прав та свобод. Охорона правового статусу особи вимагає наявності низки передумов: законодавчого закріплення відповідних прав та обов'язків, забезпечення реалізації прав і свобод юридичними гарантіями, наявності спеціального правоохоронного апарату. У зв'язку з цим викликає увагу зміст та історичний розвиток правового інституту досудового слідства, який закріплює процесуальні юридичні гарантії та визначає повноваження та структуру слідчих органів. Вважаємо доцільним звернення до вітчизняного історичного досвіду функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні, звертаючи увагу, насамперед, зокрема, на особливе положення губерній «Південно-західного краю» в Російській імперії. Це буде вчасним і корисним, як з точки зору історико-правової науки, так і практики функціонування органів досудового слідства.

Проблемі функціонування органів попереднього слідства у другій половині ХІХ ст. приділяли увагу вчені-юристи на різних етапах розвитку вітчизняної науки. У радянський період окремі питання досліджуваної проблеми вивчалися Б.В. Віленським, М.О. Чельцовим-Бебутовим. У сучасній науковій літературі ця тема розроблялася О.Н. Ярмишем, Ю.А. Холодом, О.Г. Мамонтовим та ін.

Разом із тим, питання щодо особливостей діяльності слідчих органів Київської, Подільської та Волинської губерній у другій поло-

вині ХІХ століття у фаховій літературі розглянуто, на наш погляд, у недостатній мірі. Наукову новизну статті складає авторський погляд на функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. Метою статті є визначення організаційно-правових засад діяльності слідчого апарату в умовах проведення Судової реформи 1864 року та етнічних особливостей його функціонування на Правобережній Україні, розкриття впливу соціально-політичних чинників на розвиток системи попереднього розслідування в губерніях «Південно-Західного краю».

Розглядаючи систему попереднього розслідування кримінальних справ, що діяла в Південно-Західних губерніях, слід зазначити, що: по-перше, заходи, що передували прийняттю Судових статутів 1864 року (відділення слідчої частини від поліції та заснування судових слідчих), мали загальний характер та були здійснені в усіх внутрішніх губерніях Росії, в тому числі і на Правобережній Україні; по-друге, після введення в дію Судових статутів 1864 року в Західних губерніях та утворення у Київській, Волинській та Подільській губерніях загальних судових установ на початку 80-х років ХІХ ст., система органів попереднього розслідування була приведена у відповідність до діючої в усіх «внутрішніх губерніях» Російської імперії [1–2].

Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні були пов'язані, насамперед, з процесом їх реформування та введенням нових судових установ. Початком перетворень у цій сфері стало заснування 08.06.1860 р. інституту судових слідчих. Участь поліції обмежувалася проведенням дізнання, а попереднє слідство покладалось на судових слідчих, які входили до складу повітових судів. Слідчі призначалися, звільнялися та переміщалися з одного повіту до іншого міністром юстиції за поданням губернатора. Кількість посад судових слідчих в губерніях визначалася в залежності від кількості слідчих справ [1]. Протягом 1860–1861 рр. на більшість посад судових слідчих в губерніях Правобережної України

були призначені особи з числа місцевих чиновників.

Восени 1862 року з метою перевірки стану слідчої частини, Київським, Волинським та Подільським генерал-губернатором були зібрані відомості про діяльність судових слідчих з моменту їх утворення. Протягом листопада 1862 року палати кримінального суду трьох губерній надали детальні звіти про функціонування нещодавно утвореного інституту судової влади. Звіти співпадали у частині доцільності відокремлення слідчої частини від поліції, підкреслювався більш високий рівень підготовки матеріалів розслідувань у порівнянні з поліцейським слідством. Разом із тим, наводилися приклади бездіяльності місцевої поліції при проведенні дізнання та невиконання розпоряджень слідчих, зволікання місцевої влади із забезпеченням судових слідчих житлом та кіньми для роз'їздів. Особлива увага була відведена питанням розподілу слідчих дільниць та нестачі кваліфікованих кадрів, одночасної залежності слідчих від судових та адміністративних органів. Палатами кримінального суду були внесені пропозиції щодо покращення умов роботи слідчих, зокрема, щодо надання палатам кримінального суду більше прав щодо переведення слідчих з одної дільниці до іншої, утворення при судових слідчих посад писарів-діловодів тощо [3].

Разом із тим, судовим слідчим на Правобережній Україні приходилося працювати в особливо важких умовах, які яскраво проілюстровані у звіті судового слідчого Овручського повітового суду Волинської губернії фон Стіллера: «Кроме очевидной невозможности успеть в производстве всех дел уезда, есть неудобства в обширности уезда и числе жителей, между коими несколько десятков шляхты, которая стоит на низшей степени цивилизации, ибо, по справедливости, хуже мужиков. По причине не размежевания земли, шляхта составляет самую беспокойную часть населения, между ними происходят непрерывные драки, нападения сильнейшего на слабейшего, отлучки без паспортов в отдаленные губернии, из-за которых их приходится созывать на следствие по несколько раз.

Также среди шляхты в сильной степени развито пьянство. Редкая свадьба обходится без драки (бывали и убийства) ибо продолжается несколько дней. Множество освобожденных казенных и помещичьих крестьян тоже содействуют умножению дел. Многочисленные хутора являются укрытием для дезертиров, воров, конокрадов. Соседство с ними других уездов препятствует преследованию преступников. Для разъездов выделяются обывательские подводы, но получить их сложно (особенно в летнее время). На проезд к месту преступления уходит до трех дней. В таких условиях можно упасть духом» [4].

Деякі особи ставали «професійними свідками», які свідчили за певну грошову винагороду. Такі «свідчення» відрізнялися деталізованістю та узгодженістю окремих деталей, що значно ускладнювало викриття винних слідчими чиновниками [5, с.31].

З відокремленням слідчої частини від поліції особливої гостроти набула проблема кадрового забезпечення слідчих підрозділів. Нестача кадрів для провадження слідства змусила Міністерство юстиції з 1862 року відступити від передбачених законом правил та дозволити місцевому губернському начальству, у порядку виключення, тимчасово призначати на посади судових слідчих осіб без відповідної освіти, але які, за атестацією начальства, мали здібності посісти цю посаду. Ці особи призначалися виконуючими обов'язки судового слідчого на випробувальний термін у шість місяців. По закінченню цього терміну їхня кандидатура могла бути затверджена Міністерством юстиції [6, с.34]. Прикладом може слугувати звіт палати кримінального суду Подільської губернії від 16.11.1862 р., у якому доповідалося, що «исключительное положение Подольской губернии, где с трудом можно найти лиц, имеющие условия для назначения судебными следователями (окончившие курс наук или известные опытною по судебной части), заставило назначить на эти должности лиц, которые не могут выполнить с успехом возложенные на судебных следователей обязанности» [7].

Після придушення польського повстання

1863 року у Правобережній Україні особливо виявилася нестача кваліфікованих фахівців в слідчих органах. Заборона обіймання посад за призначенням від уряду особами польського походження, які складали більшість дворянства в західних губерніях, на деякий час припинило існування джерела місцевих кваліфікованих кадрів. Поляки, раніше призначені на посади судових слідчих, повинні були бути звільнені зі служби. Цікаво, що однією з причин звільнення останніх була неможливість встановлення за ними контролю з боку жандармів. 24.11.1863 р. київський губернатор П. Гессе доповідав міністру внутрішніх справ: «Поляки на местах судебных следователей в нашем крае ни в каком случае не должны оставаться, тем более что они по служебной независимости своей представляют затруднение в том наблюдении, которое полиция может иметь в политическом отношении над другими чиновниками». Разом із тим, з метою подолання нестачі кадрів в міністерстві юстиції, П. Гессе вносив пропозицію: «Между тем, чиновники эти (судові слідчі польського походження – авт.) по своему образованию и тщательному выбору их при определении, могли бы быть весьма полезны для службы в других губерниях, а потому исключить их со службы было бы несправедливо, и мне кажется, лучшее средство заменить их русскими, было бы перевести их в Велико-русские губернии, а оттуда (на їх місця – авт.) – русских. Перемена эта может быть сопряжена с неудобствами и затруднениями, да и вероятно, местное начальство губерний изберет для перевода худших следователей. Поэтому считаю, что лучше переводить судебных следователей польского происхождения в Велико-русские губернии при открытии вакансий, а на их места назначать кандидатов на судебные должности, так продолжать до полной их замены русскими чиновниками» [8].

Відповідно до Положень від 26.03.1864 р. та від 22.05.1864 р. заборонялося заміщення посад «що перебували в безпосередньому контакті з місцевим населенням Західних губерній» особами польського походження [9].

Уряд намагався докласти всіх зусиль щодо

викорінення чиновників-поляків на місцях. У своєму листі міністру внутрішніх справ 13.03.1864 р. Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор клопотав: «Принять сколь можно безотлагательно меры к замещению во всем крае состоящих ныне в должностях начальников и гражданских чиновников из поляков католического вероисповедания – чиновниками православного и лютеранского происхождения, женатыми не на поляках». Перевагу при заміщенні посад передбачалося надавати православним та лютеранам, досвідченим, добросовісним, сімейним (крім одружених з поляками), здібним та благонадійним в політичному відношенні. Обов'язковою була особиста згода кандидата на посаду [10].

Чиновники російського походження, які призначалися на посади судових слідчих, погано розбиралися в місцевих умовах, та, на решті, не мали підтримки місцевого населення як «чужинці», що ускладнювало процес розслідування кримінальних справ. Незадовільні соціально-побутові умови та матеріальне забезпечення чиновників погано відбивалося на їх моральній та діловій репутації [11, с.38]. При цьому положення українських губерній серед інших земель «Західного краю» було більш задовільним, ніж в білоруських, де нестача кадрів змусила царський уряд до застосування такого заходу як сплата додаткового матеріального заохочення для судових слідчих російського походження та всіх чиновників російського походження, які були відряджені міністерством юстиції для обіймання посад судового відомства (джерелом фінансування вказувалися секвестровані маєтки учасників польського повстання та 10 % збір з власників нерухомого майна, що аж ніяк не збільшувало приязність місцевих поміщиків до слідчих – росіян) [12].

Призначення судових слідчих на посади в Правобережній Україні міністром юстиції за поданням місцевого начальства, ставило слідство у залежність від місцевої адміністрації. При утворенні у 1880 році в цих губерніях загальних судових установ, скрізь в Російській імперії застосовувалася практика призначен-

ня на посаду судових слідчих осіб, «відряджених від міністерства юстиції для виконання обов'язки слідчого». На них не розповсюджувалися права та привілеї судових слідчих, як членів окружних судів, насамперед, принцип незмінності, що робило слухняним зряддям органів прокурорського нагляду. У 1894 році переважна більшість посад судових слідчих округу Київської судової палати обіймали особи, відряджені для виконання обов'язків судових слідчих [13, с.348–389].

Слід зауважити, що відсутність підтримки адміністративних та судових органів представниками місцевих громад в губерніях «Південно-західного краю» носило масовий та системний характер. Це стосувалося не лише чиновників міністерства юстиції, але й поліції, яка проводила дзнання у кримінальних справах. Не останню роль відігравав недостатній рівень освіченості поліцейських чиновників російського походження. Губернатор Київської губернії доповідав міністру внутрішніх справ: «Важным обстоятельством есть недостаточные средства наших полиций, и, главное, что уездные исправники не имеют в польском обществе достаточного значения, от того, что по недостатку своего образования не стоят в уровне с обществом, с которым они имеют дело. Поляки смотрят на полицию как на грязный элемент нашей администрации не потому, что она была так дурна, а потому что помещики польские при надменности, гордости и светской образованности, ничего не имеют общего и слишком разъединены с нашими чиновниками. Владельцы богатых поместий не принимают к себе на глаза полицейских чиновников и самого уездного исправника, отправляют их к своему управляющему, считая его недостойным чести быть в его обществе» [8].

Хоча відсутність підтримки місцевого дворянства і гальмувало проведення розслідувань, однак послуговувало консолідуючим фактором у діяльності судових та адміністративних органів при розслідуванні злочинів (на відміну від інших губерній європейської Росії).

Особливості проведення судової реформи в Правобережних губерніях, наклали певний від-

биток і на порядок провадження розслідувань.

З червня 1860 року проведення попереднього розслідування кримінальних справ регламентувалося «Наказом судовим слідчим», «Наказом поліції про проведення дзнання у подіях, що могли містити в собі злочини та провини», прийнятими разом із «Установлення судових слідчих», а також статтями «Законів про судоустрій у справах про злочини та проступки», які містилися у розділі VII книги II тому XV Зводу законів Російської імперії видання 1857 року [1, с.14–16].

11.10.1865 р. був виданий указ, за яким вносяться зміни та доповнення до статей Зводу законів, що регламентували судочинство та діловодство в існуючих Судових установах. Ці зміни були пов'язані, насамперед, з підготовкою до введення судових статутів 1864 року в повному обсязі та утворення нових судових установ. З підсудності повітових судів вилучалися справи про злочини, за скоєння яких передбачалося покарання у вигляді позбавлення всіх прав стану, та передавалися до палат кримінальних (вищестоящих судових інстанцій). Судові слідчі, які були членами повітових судів, направляли закінчені слідчі справи безпосередньо до кримінальних палат, до компетенції яких були віднесені права та обов'язки повітових судів по нагляду за провадженням слідства та розгляду скарг [2].

Відчутні труднощі при проведенні слідства чиновниками російського походження викликав багатонаціональний склад місцевого населення західних губерній, зокрема, мовний бар'єр. Для подолання цієї проблеми в усіх місцевостях, де не були введені в дію Судові статuti, з 16.01.1867 р. вводилися в дію статті 410, 450 та 579 Статуту кримінального судочинства, що регламентували участь в слідчих діях перекладачів [17].

Побоювання царського уряду щодо введення Судових статутів в повному обсязі в усіх губерніях та прийняття рішення про введення в окремих місцевостях мирових судових установ окремо від загальних, викликали необхідність додаткової правової регламентації діяльності судових органів цих губерній. 10.03.1869 р. приймається «Положення про

порядок провадження справ як у місцевостях, де судові статути вводяться в повному обсязі, так і в тих, де вводяться мирові судові установи окремо від загальних» [18]. Це положення, в свою чергу, доповнювало указ від 19.10.1865 року [19].

Перехідні правила та положення ставили за мету, зокрема, поступову реалізацію головних принципів судової реформи – незалежності судової влади від адміністрації, змагальності та усності судового процесу тощо. На практиці найкращі прагнення практично не реалізовувалися, що викликалося, по-перше, старим складом судових установ, який не завжди бажав приймати позитивні зміни, а, по-друге, непослідовною та реакційною політикою уряду, побоюванням «надмірної» незалежності суддів та слідчих.

За «Правилами» 10.03.1869 р. з введенням в Правобережній Україні мирових судових установ в 1871 році, скасовувалися повітові суди. Судові слідчі позбавлялися прав членів повітового суду та підпорядковувалися безпосередньо об'єднаним кримінальним та цивільним палатам, при цьому прав та привілеїв, що гарантували їх незалежність, вони не отримали. Об'єднані палати на чолі з головуючими отримували всі права та обов'язки окружних судів. Губернським прокурорам надавалися всі права та обов'язки, передбачені Статутом кримінального судочинства 1864 року: 1) по нагляду за провадженням попереднього слідства, 2) як представників державного обвинувачення, що значно розширило їх компетенцію. Як наслідок, заборонялося проведення слідства слідчими комісіями (до складу яких раніше входили представники прокуратури) [18].

У такому вигляді інститут судових слідчих в Київській, Волинській та Подільській губерніях проіснував до початку 80-х років XIX ст.

Реакційна політика царського уряду у відношенні неросійського населення Південно-Західного краю, примусова русифікація губерній, наклали свій відбиток на функціонування місцевих адміністративних та судових установ, що мали бути вірним знаряддям придушення національного опору та викорі-

нювання самотності Правобережної України. При виконанні цих завдань органи попереднього слідства відігравали не останню роль, оскільки царат не був зацікавленим у незалежних та процесуально самостійних слідчих. Це послугувало однією з причин введення Судових статутів 1864 року в повному обсязі в Правобережній Україні лише після певної деформації їх головних принципів та положень у 70-х – 80-х рр. XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Учреждение судебных следователей // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2, Т. XXXV, отд. 1. – 1860. – № 35890.
2. Об изменении и дополнении статей Свода законов, касающихся судопроизводства и делопроизводства в нынешних судебных местах // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Собр. 2, Т. XL, отд. 2. – 1865. – № 42548.
3. Мнение Киевской палаты уголовного суда о деятельности судебных следователей, о удобствах и неудобствах заключающихся при производстве ими следствий от 09 ноября 1862 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 31-35.
4. Рапорт судебного следователя Овручского уездного суда фон Стиллера // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 74-77.
5. Скоковский Д. Несколько слов о лже-свидетельствовании в юго-западном крае / Д. Скоковский // Журнал гражданского и уголовного права. – 1884. – № 4. – С. 29–35.
6. Мамонтов А. Г. Следственная реформа 1860 года в России: опыт системного исследования / А. Г. Мамонтов // Российский следователь. – 2007. – № 8. – С. 33–35.
7. Мнение Подольской палаты уголовного суда о деятельности судебных следователей, о удобствах и неудобствах заключающихся при производстве ими следствий от 16 ноября 1862 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О.з. 657. – А.с. 46–48.
8. Докладная записка Киевского гражданского губернатора П. Гессе министру внут-

ренных дел от 24 ноября 1863 года // ЦДИАК. – Ф. 442. – Оп. 813. – О.з. 682. – А.с. 3–5.

9. Циркуляр министерства юстиции № 11450 от 21 июля 1885 года // ЦДИАК. – Ф. 317. – Оп. 1. – О.з. 459. – А.с. 2.

10. Докладная записка Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора Н.Н. Анненкова министру внутренних дел от 13 марта 1864 года // ЦДИАК. – Ф. 442. – Оп. 626. – О.з. 550. – А.с. 6–11.

11. Плансон А. А. Последнее слово о польском вопросе в России / А. А. Плансон. – Лейпциг, 1868. – 75 с.

12. О производстве особого пособия сверх определенного содержания судебным следователям и уездным стряпчим, служащим в западном крае, и уездным судьям Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской губерний // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1866. – Собр. 2, Т. XXXVIII, отд. 2. – 1863. – № 40208.

13. Список чинам министерства юстиции : в 3 ч. Ч. 2. – СПб., 1894. – 513 с.

14. Наказ судебным следователям // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2, Т. XXXV, отд. 1. – 1860. – № 35891.

15. Наказ полиции о производстве дозна-

ния по происшестввиям, могущим заключать в себе преступления или проступок // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2, Т. XXXV, отд. 1. – 1860. – № 35892.

16. Свод Законов Российской империи. Изд. 3., в 15 т. – СПб., 1857.

17. О приглашении к допросу подсудимых и свидетелей, объясняющихся на языке, непонятном для судебного следователя, посторонних лиц, сведующих в языке // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1868. – Собр. 2, Т. XLI, отд. 2. – 1866. – № 44076.

18. О порядке производства дел прежних судебных установлений как в местностях, где вводятся Судебные уставы в полном объеме, так и в тех, где вводятся мировые судебные установления отдельно от общих // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1873. – Собр. 2, Т. XLIV, отд. 1. – 1869. – № 64840.

19. Положение о введении в действие Судебных уставов 20 ноября 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Собр. 2, Т. XL, отд. 2. – 1865. – № 42587.

Бурдін М. Ю. Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у 60-х – 80-х рр. XIX ст. / М. Ю. Бурдін // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 163–168 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bmjyru.pdf>

Розглянуто особливості функціонування органів попереднього слідства в Київській, Волинській та Подільській губерніях Російської імперії у 60-х – 80-х рр. XIX століття.

Бурдин М.Ю. Особенности функционирования органов предварительного следствия в Правобережной Украине в 60-х – 80-х гг. XIX ст.

Рассмотрены особенности функционирования органов предварительного следствия в Киевской, Волынской и Подольской губерниях Российской империи в 60-х – 80-х гг. XIX ст.

Burdin M. JU. Features of Functioning of Bodies of Preliminary Investigation in Right-Bank Ukraine In 60-s – 80-s of XIX

Consideration of peculiarities of the bodies of preliminary investigation functioning in Kyiv, Volynskiy and Podolskiy provinces of Russian Empire in 60-s–80-s of XIX-th century is devoted.